

Tarihsel, Kültürel ve Sosyal Bağların Güncel Rusya– İsrail İlişkilerinin Gelişimine Etkisi

The Influence of Historical, Cultural and Social Ties on the Development of Current Russian- Israel Relations

Halit HAMZAOĞLU**

Makale Geliş Tarihi / Received :11.03.2020
Makale Kabul Tarihi / Accepted : 14.06.2020

ÖZET

Rusya ve İsrail arasındaki ilişkileri anlamak veya açıklamak oldukça komplike bir perspektif ihtiva etmektedir. İki ülke arasındaki ilişkiler ‘hibrid ilişkiler’ olarak da tanımlanmaktadır. İlişkilerin doğasında jeopolitik kodlardan daha çok kültürel ve sosyolojik örüntüler ön plana çıkmaktadır. Gerek Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) döneminde gerekse de onun doğal varisi Rusya Federasyonu döneminde iki ülke ilişkileri söz konusu örüntüler etrafında şekillenmiştir. Soğuk Savaş yılları sırasında iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler birkaç kez kopmuş, SSCB’nin dağılması sonrasında ise yeniden başlamıştır. Makalenin kronolojik çerçevesini 1991’den günümüze, özellikle Putin döneminde Rusya’nın İsrail politikasının sosyo-politik ve reel-politik boyutlarını ve aynı zamanda kültürel yapısı incelenmesi oluşturmaktadır. İki ülke arasındaki ilişkiler uluslararası ilişkilerin değişken yapısı bağlamında analiz edilmektedir. Rusya – İsrail ilişkilerine yön veren komplikasyonları ortaya koyma sorunsalı çalışmamızın temel hedefidir.

Makalede Rusya – İsrail ilişkileri sosyo – politik dinamikler, tarihsel bütünlük ve kültürel etkenler çerçevesinde ele alınmıştır. Makale iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Rus toplumsal hayatında Yahudilerin konumu ve dış politika yapım sürecindeki rollerinin üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede dış politika yapım sürecinde önemli bir yer kapsayan toplumsal ilişkiler süreci ve bu sürecin sosyo-kültürel etkileri incelenecektir. İkinci bölümde ise Rusya-İsrail ikili ilişkileri güncel uluslararası politikalar perspektifinden analize tabi tutulacaktır.

Anahtar Kavramlar: *Güncel Uluslararası Politika, İsrail, Kültürel ve Sosyal Bağlar, Rusya, Toplumsal İlişkiler*

ABSTRACT

Understanding and explaining the relations between the Russia and Israel is a complicated issue. The relations between the two countries can be defined as “hybrid relations”. In the nature of relations, cultural and sociological codes are more important than geopolitical codes. The relations between the two countries were formed around these codes both during the USSR and during its heir, the Russian Federation. During the Cold War, diplomatic relations between the two countries were broken several times and resumed after the collapse of the USSR. The chronological framework of our study consists of a geopolitical, socio-political, real-political and cultural analysis of Russia's Israeli policy from 1991 to the present, especially the period of Vladimir Putin and its analysis in the context of changing international relations order. The main objective of our study is to reveal the complications that shape the relations between Russia and Israel. In this study, rather than merely chronological evaluation of Russian - Israel relations, it is intended to explain and comprehend, socio – political dynamics, historical integrity and cultural factors. The second section will focus on lobbying and political influence holders, which are important for the policy making process. Social relations process, which has an important place in foreign policy making process and socio-cultural effects of this process will be examined. In the third part, the real-political perspective will be analyzed in accordance with the nature of international politics.

Keywords: *Cultural and Social Ties, Current International Politics, Israel, Russia, Social Relations*

** Dr. Öğr. Üyesi, Kars Kafkas Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Kars/Türkiye, E-mail: halithamzaoglu85@gmail.com, ORCID No: 0000-0001-5249-1911

GİRİŞ

Kavramlar vasıtasıyla kuramsal bir çerçeve oluşturulmakta ve böylelikle kalıcı bir düşünce formasyonu meydana gelmektedir. Güncel uluslararası ilişkileri açıklamada yeni düşünce formasyonlarının ve kurgularının önemi giderek artmaktadır. Fakat ana akım kuramların temel varsayımlarını göz ardı ederek yeni bir perspektif ve paradigma oluşturulması mümkün değildir. Değişen ve dönüşen uluslararası sistem makro kuramlardan azami bir şekilde faydalanacak şekilde analiz edilebilir. Bunun yanında yeni dinamikleri, bilginin elde edilmiş şeklinin evölüsyonu ve bilginin küreselleşmesi yeni kavramsal – kuramsal değerlendirmeleri kaçınılmaz kılmaktadır.

Çalışmada Rusya'nın İsrail politikasını oluşturan veriler uluslararası ilişkilerin aktör davranışları üzerinde değil, siyasal yapıların eğilimleri perspektifinden değerlendirilecektir. Bu değerlendirmeyi yaparken tarihsel sosyoloji, inşacı mantık ve davranış transformasyonun sosyo – felsefi argümanlara başvurulacaktır. Çalışmanın temel kurgusu Rusya'nın İsrail politikasının sosyo politik davranış şekillerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Mamafih, İsrail'in Rusya'ya bakış şekline ve algısına da değinilecektir. İki ülke arasındaki ilişkilerin oligopolistik gerçekliğe mi yoksa duygu merkezli bir “romantize” edilmiş kültürel birikime mi dayandığı ve/veya aşk/nefret ilişkisinin tezahürü mü olduğu gözler önüne serilmeye çalışılacaktır. Ayrıca toplumsal ilişkiler ve onları meydana getiren endojen/eksojen etkenlerin kültürel birikim üzerinde etkisinin üzerinde durulacaktır.

Her şeye rağmen çalışmamız birçok yönüyle uluslararası politika analizi sorunsalı üzerinde durmaktadır. Bütün sosyo politik/kültüroloji-felsefi nosyonlara bakılmaksızın, Rusya'nın İsrail'le ilişkilerine ve politik dinamiklerine yön veren temel hat ve konfigürasyonu araştırmak temel hedefimizdir. Bu bağlamda kuramsal çıktılar ikili ilişkilerin anatomisini anlamamız açısından bize yardımcı olacaktır. Fakat temel konfigürasyon uluslararası ilişkiler mantık ve disiplinine bağlı bir araştırma yöntemi üzerinde şekillenecektir.

Toplumsal ilişkilerin “uluslararasılaşması” örneğinden yola çıkılarak Rusya'nın İsrail politikalarının belirlenmesine tarihsel sosyolojik argümanları aydınlatmak önemlidir. Rusların Yahudilerle teması muhtelif coğrafi şartlarda ve ortamlarda gerçekleşmiştir. Güneyde Hazarlarla ticari ve kültürel ilişkiler daha önceki tarihlerde başlamıştır.

Fakat esas itibarıyla XVI. Yüzyılda Avrupa Yahudileri Doğu Avrupa'ya kitlesel göçe başlamıştır. Yahudilerin “eski İsrail kabilelerinden daha çok tarih öncesi Avrupalılardan ortaya çıkan bir yapı olduğu” ifade edilmektedir. (Yandell, 2013:1) Böylelikle, Yahudilerin antropolojik öğeler taşımaktan ziyade toplumsal içerikli bir tanım olma ihtimali oldukça gerçekçi olabilmektedir.

Alman unsurunun Avrupa kıtasında önem kazanmasıyla Yahudiler daha iyi şartlar için Doğu Avrupa'nın değişik bölgelerine yerleşmeye başlamışlardır. XVI. Yüzyılın başlarında Yahudiler, Alman ve Avusturya şehirlerinden Poznan, Krakow ve Lviv'e kitlesel bir şekilde gelmişlerdir . (Ruderman, 2010: 23) XVII. Yüzyıla doğru Yahudiler Rusya'nın Batı sınırlarında ciddi bir biçimde yerleşik hayata başlamış oldular. 1772 – 1774 yıllarında Polonya'nın paylaşılması (*Reçpospolitsa*) Polonya'nın doğusu Rusya topraklarına katılmış ve böylelikle ciddi bir Yahudi nüfus Rusya sınırları içerisinde yer almıştır. Bu süreçten sonra Yahudiler Rus kültürel, siyasal ve iktisadi hayatında önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Polonya'nın ikinci ve üçüncü kez (1793 –

1795) paylaşılmasından sonra Yahudi demografinin yoğun olduğu yeni topraklar Rusya imparatorluğuna dâhil olmuştur. (Elektronnaya Evreyskaya Entsiklopediya, 2019)

1794'de II. Ekaterina Yahudilere Rusya topraklarında daimi yaşama statüsü veren yasayı çıkarmıştır. Aşkenazların daimi yaşayacağı Vilenskiy ve Grodno guberniyaları (eyaletler) tesis edilmiştir. XIX. Yüzyılın sonlarına doğru dünyadaki 7,5 milyon Yahudi nüfusun 5,25 milyonu Rusya İmparatorluğu topraklarında yaşamaktaydı. Bütün bu gelişmeler Yahudilerin Rus toplumunda zamanla önemli bir edindiği gerçeğini gözler önüne sermektedir. Toplumsal ilişkiler oldukça derindi ve Rus Yahudilerinin zamanla lengüistik (Rusça temelinde) varsayımlarla Rus kimliklerini daha ön planda tutmaya başlamışlardır. Yahudiler Rus kültürünü içselleştirmiş ve toplumsal katmanın önemli bir parçası haline gelmişlerdir.

XIX. Yüzyılın sonlarına doğru Yahudiler Rusya'dan ABD'ye göç etmeye başlamışlardır. Bu göç sonucunda ABD ve Britanya dominyonlarında Yahudiler cemiyetleri kurulmuş ve zamanla bu topluluklar etkili bir pozisyon elde etmeye başlamışlardır. (Elektronnaya Evreyskaya Entsiklopediya, 2019) 1917 Rus Devriminden sonra birçok Yahudi, Avrupa'nın batısına (İngiltere) göç etmiş ve daha sonraları ABD'ye yerleşmişleridir. Yahudiler II. Dünya Savaşı sonrası kitlesel bir biçimde Orta ve Doğu Avrupa'dan ABD'ye göç etmeye mecbur kalmışlardır. Rusya'dan göçler ise iki istikamette gerçekleşmiştir. Bir kısım Yahudi (özellikle bilimsel ve kültürel faaliyetlerde bulunanlar) ABD'ye, diğer kısım ise 1948'de ve sonraki tarihlerde İsrail'e göç etmiştir. Bu çerçevede uzun yıllar sonra 1948'de İsrail'in kurulması sonrası ortaya çıkan demografik düzlem içerisinde söz konusu Yahudiler önemli bir rol almaya başlamışlardır. SSCB'den göç eden Rus Yahudileri modern İsrail'in demografik yapısının temelini atmış ve Rusça İsrail'de gayri resmi bir dil konumuna gelmiştir. Günümüzde Rusya sınırları içerisinde *Evreyskiy Avtonomniy Okrug* (Yahudi Otonom Bölgesi) adıyla bir idari yapı da mevcuttur.

1. RUS TOPLUMSAL YAPISINDA YAHUDİLER VE DIŞ POLİTİKA YAPIMI SÜRECİNE ETKİLERİ

Dış politika davranışları sosyo kültürel etkenler çerçevesinde şekillenen çok yapılı ve katmanlı bir sürecin ürünüdür. Devletlerin dış politika konfigürasyonunu belirleyen faktörler çeşit arz etmektedir. Jeopolitik konum her ne kadar önemliyse de, özellikle toplumsal ilişkilerin çeşitliliği ve söz konusu ilişkilerin oluşturduğu siyasal yapılar o kadar ehemmiyetlidir.

Spykman'a göre "coğrafya saptayıcı değil, durumu belirleyen bir faktördür. Bir ülkenin coğrafyası, politikası için nedenden çok, araçtır. (Spykman, 2013:4-5) Jeopolitik ve doğal kaynaklar birbirini tamamlayan ve gücün kaynağını oluşturan gerçekçi verilerdir.

Mamafih, bu faktörler tek başına determinist bir perspektif ihtiva edebilir. Bu bağlamda gerçekçi güç çeşitliliğinin yanında soyut zihinsel etkenleri de yöntem sürecine dâhil etmek zarureti meydana çıkmaktadır. Toplumsal ilişkilerin doğasını ve söz konusu doğanın oluşturduğu nosyonları görmeksizin, salt reel-politik pencere kurgusal tamamlayıcılık getirmemektedir. Siyasal yapıları inşa eden toplumsal ilişkiler jeopolitiği göz ardı etmeden veya "gözden çıkarmadan" dış politika davranışlarını belirleyen diğer önemli bir kompozisyonudur. Siyasal yapıların ve onların çeşitliğinin sosyo-politik sonuçları üç düzeyde tezahür edebilmektedir. Birincisi toplumsal davranış şekli ve buna bağlı olarak aristokratik bir çerçeve inşası, ikincisi söz konusu aristokrasinin entelijansiya ile ittifakı ve bu ittifak sonucunda aynı temelli lengüistik ve ideanın ortaya çıkışı. Toplumsal ilişkilerin

eyleyenleri kim olursa olsun bu üçlü mekanizmada farklı nosyonlara sahip, fakat aynı paradigma inşa etmeyi muktedir kılmaktadır. Bu çerçevede “ekonomik, siyasal ve ya da teolojik olsun, toplumun bütününün tek bir öğeyle, tek yanlı belirlenmesi mümkün değildir. Weber’e göre, “gerçeğin belirli parçası, bir başka parçayı olası ya da kuşkulu kılar. (Aron, 2017: 365)

Rus ideası ve tarihi lengüistik paradigma çerçevesinde gelişmiş ve söz konusu gelişim, tarihin her dönemi geçerli bir anlayış olmuştur. Aynı lengüistik paradigma, tüm dönemler için geçerli olan Rus ideasını kavramaya yardımcı olmaktadır. Kievan Rusya’nın ya da modern Rus toplumlarının bize sunduğu anlamlar farklıdır, fakat lengüistik paradigma aynıdır. Kendine özgü yapısı ile Rusya ne tam anlamıyla Batılaşmış, ne de Doğululaşmıştır. Bu bağlamda Rus jeopolitik formasyonu ve dış politikası köklü değişim süreci geçirmemiş ve zihinsel sürekliliği devam ettirmiştir.

Lengüistik paradigmanın geçerliliği konusunda Rus düşünür Mihail Lomonosov’un “Rus Grameri” kitabında keskin vurgular yapılmıştır. “Roma İmparatoru V. Şarl Tanrısıyla İspanyolca, eşi dostuyla Fransızca, düşmanlarıyla Almanca ve dışi cinsle İtalyanca konuşulması gerektiğinden bahsedermiş. Eğer Rus dilinde dizeler yazmış olsaydı, kesinlikle bu dillerin hepsinde yazılmış dizelerin Rusça’ya dönüştürülmesinin uygun olacağını söylerdi. (Greenfeld, 2017:371) Sibiry doğumlu bir Yahudi olan Liah Greenfeld’in aktardığı bu bilgiler Rus düşünce tarihinde lengüistik paradigmanın geniş bir kapsama sahip olduğunun bir göstergesidir.

Rus toplumsal hayatında arz ettikleri rol itibariyle Yahudiler çalkantılı bir süreç yaşamışlardır. Rusya İmparatorluğu’nun değişik dönemlerinde kâh olumlu kâh da olumsuz bir karakterde değerlendirilmişlerdir. SSCB’de ise özellikle 1930’lu yıllarda yükselen anti-Semitizmin atmosferinden zarar görmüşlerdir. 1917 Rus Devrimi sürecinde birçok Yahudi entelektüel devrimi destekleyici tavır sergileseler de daha sonraları genel siyasal atmosferden etkilenmiş ve bazı Yahudi aileler Avrupa Rusya’sından Sibiry ve Uzak Doğu’ya sürgün edilmişlerdir. Yahudilerin Rusya toplumsal hayatında oynadıkları rol kronolojik olarak değişim gösterse de temel siyasal yapı yok olmamıştır. Rus kültürel ve bilim hayatında birçok Yahudi kritik bir görev üstlenmişlerdir. Hatta bazen en sert Rus milliyetçi söylemler Yahudi entelektüeller ve siyasal yapıları tarafından dile getirilmiştir. Bazen ise oligarşik düzenin parçası olarak Rus toplumunun hiddeti onların üzerinde olmuştur. Mamafih Rus toplumsal düzleminde Anti-Semitik öğeler örneğin Almanya ve Polonya’da olduğu gibi sert ve uzun bir gelişim göstermemiştir. Pogromların siyasal karakter taşıması ve topyekûn bir karşı çıkma eylemi olmaması ve dolayısıyla Rusya toplumunda Yahudilere verilen fırsatların fazlalığı söz konusu öğenin yayılcı ve kitlesel karakter almaması yönünde en önemli nokta olmuştur. Mamafih, antropolojik ırkçılığın yüksek zirvesi Siyonist zihniyet Çarlık Rusya’sı coğrafyasının etki alanı olan Orta ve Doğu Avrupa’da yeşermiş ve kendini tanımlamıştır.

Rus dış politikasının davranış şekilleri üzerinde Yahudilerin rolünü ve etkisini incelemeden önce genel hatlarıyla Rus dış politika konfigürasyonuna değinmekte fayda vardır. Rus dış politikasının temel parametreleri, strateji ve toplumsal- tarihsel hafıza kavramları çerçevesinde şekillenmiştir. Salt realist kuram Rus dış politikayı açıklamakta yetersiz kalmaktadır. 1480’den itibaren meydana gelen stratejik süreklilik coğrafi bir içerikten kültürel bir fikirler formasyonuna dönüşmüştür. Coğrafya ve kültür arasındaki süregelen ilişki Rus jeopolitiğini ve toplumsal düzeninin ortaya çıkarmıştır. Rusya kültür, toplumsal ilişkilerin meydana çıkardığı komplikasyonlar ve Weberci ideal tip arayışları çerçevesinde “güç denemeleri” yaparak “farkındalık” ve “zihinsel nosyon” inşa etmeye çalışmıştır. Latin Avrupa’dan “dışlanmışlık” ve kendisine ithaf edilen

“Aşyalılık” kavramlarını fırsata dönüştürerek Platon idealizmi ve Aristocu mantık arasında denge kurmayı benimsemiştir. Platonik idealizmin ve “ideal iyimserliğin” inşası sürecinde sadece Yahudiler değil, *Germanik, Frenik, Varyayig, Ugorik ve Turanik* öğelerin ve entelektüel kitlelerin çabalarını da optimistik anlayışla onaylamıştır. Aristocu “rasyonel kötümserlik” ise Rus siyasal yapılarının gelişimini ve bu bağlamda söylem, inkâr, ret ve belki de en önemlisi Nietzsche yaklaşımı hınç kavramlarının bütüncül kavrayış biçimini inşa etmiştir.

Rusya Yahudilerinin Rus dış politik davranış şekline yön vermesi Amerika Birleşik Devletleri’ne (ABD) benzer bir gelişim izlememiştir. ABD’de Yahudiler lobicilik ve diaspora kavramları çerçevesinde faaliyet göstermekte ve diğer taraftan teolojik argümanları (*Evanjelizm*) ön plana çıkarmaktadırlar. Rus Yahudilerinin özellikle Moskova, Smolensk ve Petersburg çevreleri daha sekülerdir ve bu bağlamda Rus dış politikasına etkileri daha çok entelektüel – düşünsel düzeydedir. Sekülerleşme özellikle SSCB döneminde Rus Yahudi entelektüeller arasında yaygın bir kavramdı. Çarlık Rusya’sı döneminde Aydınlanma Avrupa’sının seküler düşüncelerinin de Rus topraklarında yaygınlaşmasında Rus Yahudileri önemli rol oynamışlardır. Söz konusu sekülerleşme sosyalizm nosyonu çerçevesinde gelişim göstermiştir. Rus Devriminin önde gelenlerinden Troçki ve arkadaşlarının Aşkenaz bir kimlikten geldiği bilinmektedir. Kievan Rus devletinden ve hatta *Varyag döneminden* itibaren Rus toplumunun sekülerleşmeye yatkın olması da bu noktada önemlidir. İktisadi formasyonu dışında sosyalizm bu noktada kasaba ve kırsal kesimin seküler toplumsal hayata entegrasyonuna ön ayak olmuştur. Rus toplumsal katmanlarını oluşturan üst ve orta sınıf ise *Varyagik dönemde* bile seküler mottolara veya elementlere sahiptir.

Rus dış politikasına doğrudan etki bağlamında Yahudi toplumsal katmanı muhtelif düzeyli bir rol oynamaktadır. Rusya Yahudileri özellikle günümüzde ABD ile olan ilişkilerin regülasyonunda önemli role sahiptirler. Fakat bu rol daha önce de ifade ettiğimiz gibi “Yahudi” veya “Aşkenaz” nosyonundan ziyade Rus toplumsal bileşenlerinin parçası olarak ifa edilmektedir. Mamafih Rus ekonomi hayatında her ne kadar Putin’le birlikte etkileri minimize edilse de Rusya toplumsal anakarasında “Yahudi oligarklar” nosyonu mevcuttur. Rus Yahudileri içerisinde tüm kesimler sadece entelektüel veya düşünsel toplumsal ilişkilerde yer almamaktadırlar. Günümüz Rusya’sında iktisadi teşebbüs faaliyetlerinde Yahudilerin önemli bir yere sahip olduklarını vurgulamak gerekmektedir. Fakat söz konusu konum Almanya, Avusturya veya Polonya’da olduğu gibi bir “karşıtlık” şeklinde değil, bir toplumsal faaliyet ilişkisi olarak görülmektedir.

Anti – semitizm özellikle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin (SSCB) dağılmasıyla ağır ekonomik koşullarda yaşamaya çalışan Rus toplumunda yeniden kendini kısmen de olsa göstermişti. Rus toplumunun çeşitli katmanları oligarklar özelinde Yahudi karşıtlıklarını dile getirmekten çekinmemişlerdir. Putin’in yönetime gelmesiyle ve oligarkların tasfiyesiyle birlikte bu sorun ortadan kalksa da özellikle Slavofil ve Rus muhafazakâr entelektüel akımda halen düşünsel düzeyde Anti-Semitizm mevcuttur. Rusya tarihinde Anti-Semitik atmosfer dönemsel olarak yükselen bir reaksiyon olmuştur. Fakat bu reaksiyon kalıcı bir tarihsel memoriyumdan ziyade anlık ve politik durumlarla birebir bağlantılı gelişmiştir.

Rusya’daki Yahudi topluluğunun liderliğini *Ravvin Berl Lazar* yürütmektedir. Milano doğumlu Lazar Rusya Yahudileri arasında önemli bir figür olarak görülmektedir. Rusya’da Yahudi geleneğini yaşatma kurumlarından “*Habad*” ın 400 temsilcisi Rusya’nın çeşitli bölgelerinde faaliyet icra etmektedirler. (İstoriya Habada, 2019)

Kremlin’le iyi ilişkilere sahip kurum, Putin’i anti –semitizmle mücadele konusundaki tavrını desteklemektedir. İsraililer Rusya Devlet Başkanı Putin’in kendi maaşından Yahudi Müzesi, Moskova’daki “Hoşgörü Merkezine” verdiği desteği ve Rusya’da Holokost Müzesi açılması düşüncesi memnuniyetle karşılamaktadırlar. Putin’in İsrail’de 2015 ‘de “yılın adamı” seçilmesi İsraililerin Putin’e ve genel anlamda Rusya’ya bakış açısını gözler önüne sermektedir. (Hoffman, 2016) Rusya’da faaliyet gösteren bir diğer önemli Yahudi cemiyeti Rusya Yahudi Federasyonu Topluluğudur. (Federatsiya Evreyskiy Obshin Rossii,2019) Topluluk kendisini “Ortodoks Yudaizmi’nin Merkezi Dini Organizasyonu” olarak tanımlamaktadır. Rusya Federasyonu içerisinde yer alan Yahudilerin ibadetlerini gerçekleştirilmesi şartlarının sağlanması yönünde faaliyetlerde bulunmaktadır. (Moskova Yahudi Topluluğu Merkezi,2019) Topluluğun yönetim şemasında Aleksandr Boroda, Roman Abramoviç, Mark Grubarg gibi isimler yer almaktadır.

Avrupa’daki en büyük Yahudi merkezi Moskova’da bulunan “*Moskova Yahudi Topluluğu Merkezidir.*” Moskova’da bulunan toplamda otuz Sinagog ve Yahudi Topluluğu Merkezini bir araya getirmektedir. (Rusya Yahudileri Topluluğu Federasyonu,2019) 2000 yılında tesis edilen Yahudi Topluluğu Merkezi Kremlin’le koordineli bir biçimde hareket etmektedir. Rusya sınırları içerisinde hemen hemen tüm büyük kentlerde (Sankt Petersburg, Ekaterinburg, Soçi, Krasnodar, Volgograd, Arkangelsk, Novgorod) Yahudi topluluk merkezleri bulunmaktadır.

Kuşkusuz, tüm bu merkezler Rus siyasal hayatı ve dış politik davranış şekillerinde etkili olmaktadır. Yeltsin döneminin Dışişleri Bakanı Kozirev ve çevresi üzerinde Yahudilerin etkisi özellikle belirleyici olmuştur. Diğer taraftan tarihin her döneminde (SSCB dönemi dâhil) Kremlin politikaları üzerinde etkili olan Yahudi faktörü dış politikanın şekillenmesinde kimi zaman daha belirgin kimi zaman ise minimal düzeyde de olsa katılım göstermiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi ABD dış politikasında Yahudi faktörü açık ve belirgindir. Rus dış politikasında ise söz konusu faktör dalgalı ve hibrittir. İç içe geçmiş Rus toplumsal katmanında bir siyasal yapı inşa etmeyi başaran Yahudiler ister istemez dış politikanın karar alma mekanizmasında soyut ve somut bir biçimde pozisyon elde etmektedirler.

2. GÜNCEL ULUSLARARASI POLİTİKALAR BAĞLAMINDA RUSYA’NIN İSRAİL’LE İLİŞKİLERİ

Soğuk Savaş sonrası uluslararası ilişkilerin doğası ve işleyiş şekli köklü değişime uğramıştır. ABD merkezli tek kutuplu uluslararası ilişkiler kısa süre mevcudiyetini sürdürse de özellikle 2000’li yıllardan itibaren çok kutupluluk ve egemenlik kavramları sıkça gündeme gelmeye başlamıştır. Söz konusu kavramlar ulus devletler arasındaki eşit, karşılıklı çıkarlara ve işbirliğine dayalı bir yeni yapıcı mekanizma öngörmüştür. Küreselleşmenin erozyona maruz bıraktığı ve dolayısıyla içini boşaltmaya çalıştığı birçok önemli kavram yeniden uluslararası ilişkiler literatürünün merkezine taşınmıştır. Küreselleşmenin ortaya çıkardığı çarpıklıkları gidermek ve ulus devletlerin yeniden temel aktör olması gereksinimi yeni bir uluslararası ilişkiler projeksiyonu inşası gereksinimini ortaya çıkarmıştır.

Uluslararası politikada kalıcı bir güçler dengesi meydana çıkarması egemen ulus devletlerin bu süreçte nasıl bir mekanizma oluşturacaklarına bağlıdır. Çok kutupluluk diye kavramsallaştırılan yeni uluslararası sistem egemen ulus devletlerin aralarındaki işbirliği ve dayanışma çerçevesinde

kalıcı hale dönüşebilir. Uluslararası kurumların stratejik önceliğini giderek kaybettiği bir dönemde devletler arasında karşılıklı kazanımların ön plana çıktığını gözlemlemek mümkündür.

Güncel uluslararası ilişkilerin karakteristik özelliklerinden birisi de öngörülebilirliğin tedricen yerini beklenmedik ittifak komplikasyonlarına ve jeopolitik formasyonlara yerini bırakmasıdır. Soğuk Savaşın yapısal durumundan farklı olarak yeni güncel politikalar daha fazla toplumsal faktörlerin işleyişine bağımlı olarak hayata geçirilmektedir. Çok kutuplu bir yapısal bütünün içerisinde aktörler pozisyon almakta ve söz konusu pozisyonlar giderek kalıcı güçler dengesi ortaya çıkarmaktadır.

Tek kutuplu uluslararası ilişkilerin perspektiften yoksun olması 2000’li yıllarda yaşanan siyasal ve ekonomik krizlerle kendi göstermiştir. Finansal krizler, ABD’nin tek taraflı askeri müdahaleleri (Irak ve Afganistan) ve bu bağlamda oluşan siyasal atmosfer tek kutuplu düzenin yetersiz ve tehlikeli olduğunu ortaya koymuştur. (Primakov, 2018: 551-556) Rus güncel dış politikasına baktığımızda çok kutuplu uluslararası ilişkilerin “sözcüsü” olarak kendini ifade ettiği görülmektedir. Boris Yeltsin’in Başkanlığı döneminde her ne kadar Atlantik merkezli bir dış politika yürütülse de Rusya çok kutuplu uluslararası yapı arzusunu dile getirmiştir. Yeltsin’in 90’lı yılların ortalarına doğru söz konusu arzuyu hayata geçirmek için Yevgeni Primakov’u Dışişleri Bakanlığı’na getirmesi önemli bir stratejik adım olmuştur. Bu adımla beraber Yeltsin liberal Rus Duma’sı üzerinde etki kurmuştur. (Evolutsiya Vneshnepoliticeskih Kontsepsii, 2012) Dışişleri Bakanı Primakov Yeltsin sonrası Rusya Devlet Başkanlığı için en uygun aday olarak görülmüş ve bu yönde muhtelif toplumsal katmanlar tarafından da desteklenmiştir. (Mlechin, 2017:112) Fakat Yeltsin 9 Ağustos 1999’da Rus siyasal hayatında pek fazla tanınmayan Vladimir Putin’i Başbakan olarak atamıştır. II. Çeçenistan savaşındaki başarısı sebebiyle popülaritesi artan Putin Rus toplumunun gözdesi haline gelmiştir. (Rar, 2003:3-4) Sadece Rus toplumsal katmaları değil aynı zamanda Rusya entelektüelleri ve özellikle *silovikler* Putin’ e sempati beslemişlerdir. *Silovikler* istihbarat kökenli Putin’i kendilerinden biri olarak görmekteydiler. (Anisimov, 2018:539)

2000 yılında Vladimir Putin’in Devlet Başkanlığına seçilmesiyle Rus dış politikası çok kutuplu uluslararası yapı stratejisi üzerine şekillendirilmiştir. Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov’un da söz konusu stratejik çerçevenin inşasında rolü oldukça ehemmiyetli olmuştur.

Çok kutupluluk kavramı perspektifinde Rusya Orta Doğu jeopolitiğinde önemli role sahip İsrail’le ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Soğuk Savaş yıllarında Rusya –İsrail ilişkilerine yön veren temel meselelerin başında İsrail – Filistin sorunu gelmiştir. Kremlin yönetimi Soğuk Savaş döneminde İsrail’in ABD destekli bir rejim olduğunu ve Orta Doğu’da desteklediği sosyalist karakterli rejimlerin varlığı açısından tehdit oluşturduğunu düşünmüştür. 1953’de Tel-Aviv’deki Sovyet diplomatik misyonu alanındaki patlama ve 1967’deki Arap – İsrail çatışması sonrası ilişkiler gerginleşmiştir. (Epstein vd, 2011:25)

1948’de İsrail devletinin kurulmasında Rus Yahudilerinin belirleyici rolü olmuştur. İsrail yönetim kademesinin neredeyse tamamı Rusya İmparatorluğu kökenliydi. Bu bağlamda İsrail yöneticileri Rus coğrafyasına Filistin’deki demografik durumu değiştirebilecek temel kaynak olarak görmüşlerdir. (Epstein vd, 2011:25)

Soğuk Savaş sonrası uluslararası ilişkilerdeki köklü değişim Rusya’nın İsrail politikasında değişiklikler oluşturmuştur. Moskova ve Tel-Aviv arasındaki diplomatik ilişkiler restore edilmiş ve

Rusya'nın modern Doğu bilimcileri İsrail üzerine daha farklı yönleriyle araştırmalar gerçekleştirmişlerdir.

1995'de Rusya ve İsrail arasında askeri- teknolojik alanda ilk anlaşma imzalanmıştır. Söz konusu anlaşma o dönemin uluslararası jeopolitik ve stratejik koşullarında özellikle iki bakımdan önem arz etmiştir: (Dmitriyeva, 2016:64)

- 1) İsrail'in Soğuk Savaş yıllarında askeri anlamda ABD'ye aşırı bağımlılığını azaltmak
- 2) Arap ülkelerine Rus askeri malzemelerinin ihracının azalması ve genel anlamda Rusya'nın Arap ülkeleri ile ilişkilerinde yaşanan soğukluk

1995 yılından itibaren Primakov Doktrini çerçevesinde Rusya Orta Doğu'da aktif bir dış politika yürütmeye başlamıştır. Çok kutupluluk kavramını temel alan söz konusu doktrin İsrail'le de ilişkileri önemseyen bir perspektif sunmuştur.

Putin'in Başkanlık görevine gelmesiyle birlikte Rusya – İsrail ilişkileri deyim yerindeyse “altın çağına” girmiştir. Kremlin'in danışmanlarının ve “gölge adamlarının” birçoğunun Yahudi kökenleri tartışılmalı bir konu olmuştur. Rus ekonomik yapısında önemli bir role sahip Rus Yahudileri İsrail'le ilişkilerde de önemli bir pozisyona sahip olmuşlardır. Toplumsal yapı ve bu yapının belirleyenlerini tayin etmeden dış politika analizi gerçekleştirmek yetersiz kalmaktadır. Bu bağlamda Rusya'nın İsrail politikalarını belirleyen uluslararası yapısal durumla beraber en az onun kadar önemli olan toplumsal dinamikleri analiz etmek zaruridir.

Putin, Rus toplumsal katmanında özel pozisyona sahip Yahudileri göz ardı etmeyen bir İsrail politikası benimsemiştir. Temel hedef ise İsrail'in ABD'ye bağımlılığını azaltmak ve Tel Aviv'e 'bağımsız dış politika' projeksiyonu koşullarını sağlamak olmuştur. Ayrıca ABD'deki Aşkenaz kökenli Yahudilere de bir alternatif sunma düşüncesi söz konusu politik davranış şeklinin önemli ayrıntılarından.

İsrail liderlerinin de bakışları farklı değildir. Hem Peres hem de Netanyahu Rusya ile ilişkilere bu bağlamda bakma niyeti taşımaktadırlar. Peres “ Rusların Naziler üzerinde kazanılan zaferdeki tarihsel rolünden”, Netanyahu ise “kendi ailesinden yola çıkarak toplumsal ilişkilere” vurgu yapmaktadır. (Epstein vd, 2011:9-10)

Rusya'nın İsrail politikası perspektifini değiştiren bir başka önemli gelişme real politik dinamiklerle ilgili olmuştur. 2008'de Obama'nın ABD Başkanı seçilmesiyle İsrail alternatif dış politika arayışlarına girmiştir. Obama'nın dış politika felsefesi İsrail'i rahatsız eden bir düzeyde olmuş ve bu süreç Rusya ile ilişkilerde pozitif bir seyrin gelişimine sebep olmuştur. (Epstein vd, 2011:78) Özellikle ABD'nin İran'la ilişkilerinde yaşanan yumuşama (*detente*) süreci İsrail tarafından tedirginlikle karşılanmıştır. Bu süreçte Moskova ve Tel Aviv arasında diplomatik trafik sıklaşmıştır. Diğer taraftan Rusya'nın uluslararası politikaya “yeniden dönüşü” ve toparlanması bu süreci etkileyen bir başka önemli sebeptir.

2009'da tesis edilen Netanyahu hükümetinde dört Rusça konuşan Bakan'ın yer alması İsrail siyasi tarihinde bir ilk olmuştur. Ayrıca Likud partisinin *Knesset*'deki fraksiyon liderliğine de Vladimir Elkin getirilmiştir. Moskova Yahudisi Yevgeni Kandel ise Başbakanlığa bağlı Ekonomik Konsey'ine başkanlık etmeye başlamıştır. (Epstein vd, 2011:83) Bütün bu gelişmeler Kremlin'in de

dikkatinden kaçmamıştır. Rusya'nın İsrail Büyükelçisi Petr Stegny 2009 Haziranında verdiği mülakatta Rusça konuşan topluluğun ve "Rus etkeninin" İsrail siyasal hayatındaki yükselişine" vurgu yapmıştır. (Stegny, 2009)

Netenyahu'nun Moskova'yı defalarca ziyaret etmesi ve Putin'le olan ilişkileri Rusya- İsrail ilişkilerini özetleyen bir başka veridir. Bütün bu süreçlerin yanında Rusya'nın İsrail politikasının doğasını etkileyen güncel bölgesel real politik gelişmeler ve dinamikler de vardır. Söz konusu gelişme ve dinamikleri anlamak için Orta Doğu'daki iki önemli sorunu değerlendirmek gereksinimi ortaya çıkmaktadır. Bu sorunlar Rusya - İsrail ilişkilerini doğrudan etkileyen İran dosyası ve buna bağlı olarak Suriye sorunudur. Ayrıca Akdeniz jeopolitik sahasında gelişen stratejik ve taktiksel süreçlerde ikili ilişkilerin gelişimine yön veren etkidir. Bu bağlamda bu sorunları ele almak gereksinimi meydana çıkmaktadır.

2.1.İran Sorunu Bağlamında İlişkiler

İran'ın nükleer silahlara sahip olma niyeti ve bu bağlamda attığı adımlar uluslararası politikanın gündeminde kapsayıcı bir yer tutmaktadır. Donald Trump'un ABD'de göreve gelmesiyle İran sorunu Orta Doğu jeopolitiğinde merkezi konuma gelmiştir. ABD Yahudilerinin ve İsrail lobisinin önceliklerini dış politikasının önemli bir parçası olarak gören Trump, İran'a karşı yaptırımlar yoluyla jeopolitik çevreleme politikası izlemektedir. İsrail İran'ı kendi güvenliği açısından ciddi bir real politik tehdit olarak görmektedir. Bu bağlamda Orta Doğu jeopolitik konfigürasyonunu İran karşıtlığı üzerinden şekillendirmektedir. En azından güncel bölgesel dinamikler bu tarzda gelişmektedir.

Rusya'nın İran politikasını dizayn ederken bu faktörleri göz önünde bulundurmaması olanaksızdır. Trump Amerika'sı ile ilişkileri (karşılıklı yaptırımlara rağmen) önemseyen Kremlin yönetimi diğer taraftan 2008 yılından itibaren pozitif ivme kazanan İsrail politikasındaki dinamiği yitirmek istememektedir. Rusya'nın İran'la ilişkileri sadece Orta Doğu'daki stratejik ve taktiksel dengelerle sınırlı değildir. Güney Kafkasya, Orta Asya ve geniş açıdan bakıldığında Modern İpek Yolu stratejik hattındaki gelişmeler İran'la ilişkilerin rasyonelitesine yön veren etkenlerdir. Bu bağlamda Kremlin'in dış politika yapımcıları Tahran'la ilişkileri önceleyen bir gerçekliği de göz ardı etmemektedirler. Rusya, İsrail ve İran arasında tercih etme noktasında toplumsal ilişkiler ve real politika diyalektik noktasına sıkışmaktadır. Kremlin'in dış politika seçkinleri ve Rus dış politika entelektüelleri arasında tartışılan bu konunun İran özelinde Orta Doğu'daki dengeler perspektifinden ehemmiyet arz ettiği açıktır. Bu noktada Rusya'nın İran ve İsrail'in bölgesel hegemonya girişimlerini dizginleyecek opsiyonlara ve enstrümanlara sahip olduğunu belirtmek gereklidir.

2.2.Suriye Sorunu Bağlamında İlişkiler

Suriye'de gelişen sürecin ayrıntılarına ve arka planına değinmeden çalışmamızın ihtiva ettiği kapsam dâhilinde Rusya -İsrail ilişkilerinde bu meselenin hangi jeopolitik safhada olduğunu inceleyeceğiz. İsrail'in bir Orta Doğu ülkesi olması nedeniyle Suriye'de devam eden jeopolitik düzlemin dışında kalamayacağı oldukça açık bir konudur. Bu çerçevede Rusya'nın Suriye'deki varlığı İsrail açısından nasıl görülmekte sorusunun üzerinde durulması gerek bir konudur.

İsrail temelde Rusya'nın Suriye'deki varlığına ilkesel olarak karşı çıkmamaktadır. İsrail'in Suriye sorunu bağlamında temel endişesi İran'ın artan bölgesel etkinliğidir. Diğer husus ise İsrail'in kendi menfaatleri ve çıkarları doğrultusunda Suriye rejiminin şekillenmesidir. Özellikle İran'ın Suriye rejimi ve hizipleri üzerindeki etkisi kritik bir konudur. Bu nedenle İsrail Suriye'ye belli aralıklarla İran'ın askeri üslerine hava operasyonları düzenlemektedir. İsrail'e göre söz konusu operasyonlar Rusya tarafından üstü kapalı onaylanan ve memnuniyetle karşılanan bir durumdur. İsrail'in eski Moskova Büyükelçisi Magen'e göre, "Rusya, İran'ın Suriye'deki varlığının devam etmesini" istememektedir. Bu nedenle İsrail'in Suriye'deki operasyonlarını olumlu karşılamaktadır. (Ben-Atar, 2018)

17 Eylül 2018 tarihinde Rus İL-20 uçağının Lazkiye kırsalında düşürülmesi sonrası İsrail'in Suriye operasyonları durmuştur. İL – 20'nin kim tarafından düşürüldüğü konusu hala tartışılmaktadır. İsrail operasyonu sırasında düşmesi okların Tel –Aviv'e çevirmiştir. Bu olay sonrası Rusya S-300 hava savunma kompleksini Suriye'ye teslim etmiştir. 2013'de Rusya ve Suriye S-300'lerin teslimatı konusunda anlaşmışlardı ancak İL-20 olayı sonrası söz konusu anlaşma 2018'de gerçekleşmiştir. (Vesti,2018)

Rusya'nın Suriye sorunu bağlamında İsrail'le ilişkileri ikircikli bir perspektif ihtiva etmektedir. İsrail Suriye'deki rejimden fazla "rahatsızlık" duymamaktadır ve bu çerçevede Rusya'nın Suriye'deki varlığını kabullenmektedir. Fakat İran'ın rejim üzerindeki etkisi İsrail'i jeopolitik ve stratejik anlamda rahatsız etmektedir. Diğer taraftan, Rusya İran'ı stratejik, jeo ekonomik ve taktiksel olarak önemli bir partneri olarak görse de Suriye rejimi üzerindeki etkisini memnuniyetle karşılamamaktadır. Bu bağlamda Rusya ve İsrail arasında var olan toplumsal/real politik "hibrid ilişkiler" Suriye ve İran konularında kendini açık bir şekilde göstermektedir. Söz konusu ilişkilerin stratejik paradigması ve parametreleri uluslararası ilişkilerin yapısal düzleminin tamamında gözükmemektedir. Orta Doğu'daki yapısal düzlem ve ilişkilerin mekanizması bu bağlamda istisna değildir.

Sonuç

Dış politika davranışlarını oluşturan halkanın ve ögelerin toplumsal ilişkiler bütününden ayrı düşünülmesi olanaksızdır. Toplumsal ilişkileri tayin eden kamusal alan ve sınırlar dış politikanın belirleyenlerini ve momentumlarını dizayn edebilmektedir.

Tarihsel sosyolojinin dış politika analiz metodolojisine veya genel anlamda uluslararası ilişkiler kuramsal literatürüne güçlü bir biçimde dâhil olması kaçınılmaz gözükmemektedir. Fakat çalışmamızın temel hatlarını belirleyen sadece tarihsel sosyolojinin bize sunduğu fırsatlar değil, uluslararası ilişkiler kuramlarının en gerçekçisi realist perspektif oluşturmaktadır. Bu nedenle kuramsal mülâhaza ve münazaraların neresindeyiz tartışmasına fazla girmeden tek bir nedenin veya kuramsal –kavramsal içeriğin tek başına yeterli olmadığı bir yapıya gereksinimler bütünü Uluslararası İlişkiler disiplinin gelişimi açısından daha belirleyici olacaktır.

Söz konusu kuramsal bütünlük/gereksinim bağlamında Rusya – İsrail ilişkilerinin anatomisini ve "hibrid yapısını" tarihsel sosyolojinin sunduğu bütünlük ve realist kuramın göz önünde bulundurulması bağlamında incelemeye çalıştık. Tarihsel ve sosyolojik nedensellik ve bu nedenselliği meydana getiren olgular/ilişkiler/yapılar/çevreler dış politika davranışlarının işleyiş şeklini da inşa etmektedir. Realist ve jeopolitik formasyonlar olmadan dış politika nedenselliğinin

topografik ve mekânsal işleyiş şeklini aydınlatmak olanaksız gözükmektedir. Rusya'nın İsrail'le ilişkilerini toplum, lengüistik ve zihinsel - kavramsal zenginlik nosyonları olmadan açıklamak ve anlatmak yetersiz kalmaktadır.

Sonuç itibarıyla, Rusya'nın İsrail politikası ve iki ülke arasındaki güncel ilişkileri toplumsal yapının çeşitliliği ve kuramsal perspektif çerçevesinde araştırılmıştır. İlişkilerin yönünü belirleyen toplumsal ilişkiler ve güncel real politik dinamiklerin bize sunduğu çıktılar ve argümantasyonlar araştırmanın yönünü ve yöntemini belirlemiştir.

KAYNAKÇA

Aron, R., (2017), *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. Korkmaz Alemdar, İstanbul, Kırmızı Yayınları

Anisimov, Y., (2018), *İstoriya Rossii ot Ryurika do Putina, Lyudi, Sobitiya, Dati*, Sankt Petersburg, Piter Yayınları

Dmitriyeva, E., (2016), *Rossiysko-İzrailskie Otnoshenii v Sovremennom Sisteme Mejdunarodnie Otnoshenii: Problemi i Pyut Razvitii*, Ekaterinburg, Uralskiy Gosudarstvenniy Universitet, Insitut Sotsialnogo Obrazovaniya

Elektronnaya Evreyskaya Entsiklopediya, <https://eleven.co.il/jews-of-russia/> (Erişim:26.09.2019)

Epstein, A. ve Kojeurov, S., (2011), *Rossiya i İzrail: Trudniy Pyut Navstrechu*, Moskova, Institut Blijnego Vostoka

Evolutsiya Vneshnepoliticaleskikh Kontsepsii", *Kommersant*, 14 Aralık 2012, <http://www.ru/doc/2089574/> (Erişim:30.10.2019).

Federatsii Evreyskiy Obshin Rossii, Rusya Yahudileri Topluluğu Federasyonu resmi web sitesi, <http://www.feor.ru/about/> (Erişim:26.09.2019)

Greenfeld, L., (2017). *Milliyetçilik: Moderniteye Giden Beş Yol*, İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya ve Amerika Örnekleri, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Alfa Yayınları

Hoffman, S., (2016), *The Israelis have Spoken – Putin is their Person of the Year 2015*. (2016).

Jerusalem Post, <https://www.jpost.com/Israel-News/The-Israelis-have-spoken-Putin-is-their-person-of-the-year-for-2015-439074> (Erişim Tarihi: 30.12.2019)

İstoriya Xabada, Habada resmi web sitesi, (https://ru.chabad.org/library/article_cdo/aid/2353651) (Erişim: 20.10.2019)

Mlechin, L., (2017), *Putin, Seriya Praviteli Rossii*, Sankt Petersburg, Palmira

- Moskovskiy Evreyskiy Obshhniy Chentr, Moskova Yahudi Topluluğu Merkezi, Resmi web site, <https://mjcc.ru/evreyskaya-moskva/#cat-0> (Erişim: 30.12.2019)
- Primakov, Yevgeni., (2018), Rossiya v Sovremennom Mire, Moskova, Chentropoligraf
- Rahr, A., (2010), Vladimir Putin, “Nemets” v Kremle, Moskova, Olma-Press, 2003, ss. 3-4.
- Ruderman, D., (2010). Erken Modern Dönem Yahudi Tarihi, İstanbul, İnkılap, 2010.
- Rossiya Peredala Sirii Tri Dviziona S-300- Sovershenno Besplatno”, <https://www.vesty.co.il/articles/0,7340,L-5366396,00.html> (Erişim:11.12.2019)
- Russkiy Faktor v İzraile Vsegda Bralsa v Raschet, İntervyu s Poslom RF. (2009). http://newsru.co.il/israel/12jun2009/stegniy_105.html, 2009, (Erişim: 30.10.2019)
- Spykman, N., (2013), Dış Politika ve Coğrafya, I, Çev. Aşkın İnci Sökmen, Uluslararası İlişkilerde Anahtar Metinler, İstanbul, Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi.
- Vihoda Net: Ataki v Sirii Nujno Prodoljat, Haaretz, 3 Ekim 2018, <https://inosmi.ru/politic/20181003/243378501.html> (Erişim: 26.12.2019)
- Yandell, K., “Genetic Roots of the Ashkenazi Jews” 08.10.2013, <https://www.the-scientist.com/daily-news/genetic-roots-of-the-ashkenazi-jews-38580>, 2013, (Erişim: 26.12.2019)